

ШКОЛСКА СПРЕМА И ПИСМЕНОСТ СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ*

(Резултати пописа 2002)

Резиме

У раду су приказани резултати извршене социо-демографске анализе структуре становништва Србије према школској спреми и писмености по резултатима пописа 2002. године. Анализа дистрибуције становништва Србије према писмености и школској спреми показала је, најпре, колика је заступљеност писмених, односно неписмених у укупном становништву Србије, а потом, какав је распоред становништва Србије по појединим нивоима образовања, односно према школској спреми. Од посебног значаја је сагледавање разлика у степену образовања појединих друштвених група у зависности од неких социо-демографских варијабли какве су: пол, старост и место становања, мада утицај ових обележја слаби у поређењу са резултатима претходних пописа.

Регионалне разлике у степену друштвено-економске развијености Републике Србије, разлике између руралних и урбаних средина, у карактеристикама привреде, различити културни утицаји јесу значајни фактори који утичу на образовне карактеристике стано-вништва; они помажу приликом експликације структуре становништва према школској спреми и писмености појединих подручја, као и разлика које постоје међу њима. У том смислу, разматране су и анализиране образовне карактеристике становништва које живи у градским и осталим насељима на подручју Републике Србије (централна Србија, Војводина).

Добијена социо-демографска слика структуре становништва према школској спреми и писмености, на основу резултата из пописа 2002. године, може да послужи као добра основа за даља проучавања, планирања и усмеравања друштвено-економског развоја Републике Србије.

Кључне речи: структура становништва према школској спреми и писмености, попис становништва, образовање, друштвено-економски развој.

I

Школска спрема и писменост становништва јесу важне детерминанте друштвено-економског развоја које временом добијају на значају управо због везе која постоји између образовног нивоа укупног стано-вништва и достигнутог степена друштвено-економског развоја. Као подсистем глобалног друштва образовање је повезано са осталим подсистемима, а једна од најзначајнијих је веза између образовног и економског подсистема. Промене

* Рад са пројекта *Културни и етнички односи на Балкану – могућности регионалне и европске интеграције* (1310), који се реализује у Институту за социологију Филозофског факултета у Нишу, а финансира га Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије; део је семинарског рада израђеног на последипломским студијама, смер *Социологија васпитања и образовања* на Филозофском факултету у Нишу, под менторством др Миомира Ивковића.

образовних карактеристика становништва резултат су економског и друштвеног развоја. С друге стране, повратни утицај образовног на еко-номски подсистем постаје све већи, а усклађеност односа између ових подсистема јесте један од најважнијих предуслова за укупни друштвени развитак. Дакле, узајамност ових односа и процеса потврђује велику важност сагледавања и проучавања промена у образовном нивоу сваког стано-вништва.

Велики значај образовања огледа се у *експанзији образовања*, сталном повећању броја ученика и студената, тенденцији за продужавањем школовања, у израженој оријентацији ка ваншколском и перманентном образовању. Експанзија образовања је знак све веће *демократизације* приступа образовању деце и омладине из најширих слојева становништва једне земље. Она је резултат тежњи и настојања људи да постигну све виши степен образовања, који јесте најсигурнији капитал за будућност.

II

*Писменост*⁶ је основно обележје образованости, могућност посредне комуникације појединца и друштва и нужна основа за наставак образовања. Ниво писмености је тако и основни показатељ нивоа образовања становништва. Утврђивањем фреквенција писмених/неписмених лица у укупној популацији једне земље формира се комплетна статистичка слика структуре становништва према писмености. Однос између писменог и неписменог становништва у једној популацији током времена показује извесне тенденције које се, најчешће, огледају у константном опадању броја неписменог становништва. Међутим, с обзиром на то да је неписменост старија од писмености, стопа неписмености јесте једно од најважнијих обележја друштвено-економског развоја једног друштва и један од значајних чинилаца који детерминишу његов будући развој.

Компарацијом броја неписмених током извесног периода посматрања могу се идентификовати значајне промене и разлике у зависности од пола, старости, места становања, истраживаног подручја, државе. Уколико се стање неписмености у бившој Југославији пореди са стањем неписмености 26 земаља сличног стања и тенденција развоја образовања, она с Грчком дели 23. место, при чему је поређен проценат неписменог становништва старог 15

⁶ Писменим се сматра (по попису 1991. и 2002. године) свако лице које је завршило више од три разреда основне школе. Такође се писменим сматра и лице без школске спреме и са 1-3 разреда основне школе, ако може да прочита и да напише састав (текст) у вези са свакидашњим животом, односно да прочита и напише писмо, без обзира на ком језику и писму уме да чита, тј. пише. (Ово је статистички критеријум за одређење писмених, односно неписмених лица, који омогућава идентификацију и регистровање ових лица. Свакако да данас, у 21. веку, *писменост* подразумева много више од читања и писања.)

и више година. Већи број неписмених имале су само Куба, Мексико и Турска, а чак 12 земаља је у рублику “неписмени” уписало нулу (Николић 1984:126).

У Републици Србији су 1991. године постојале регионалне разлике по броју неписмених. Наиме, статистички подаци показују да је у Србији било 6,7% (7,7%) неписмених, од тога на подручју централне Србије 7,2%, док је у Војводини проценат неписмених био знатно мањи – 4,4%, на Косову и Метохији је било чак 10,8% (13,6%) неписмених⁷. *Да ли је период од једанаест година био довољан да се број неписменог становништва Србије у значајној мери смањи?*

Табела 1. Неписмено становништво старо 10 и више година по подручјима, попис 2002. године

Подручје	Укупно становништво	Неписмени	
		број	%
Република Србија	6 761 061	232 925	3,45
Централна Србија	4 929 487	188 835	3,83
Војводина	1 831 574	44 090	2,41

Извор: (2003) *Школска спрема и писменост*. Подаци по општинама, Београд: Републички завод за статистику, стр. 16.

Статистички подаци који се односе на 2002. пописну годину показују да је у Републици Србији дошло до значајног смањења броја неписмених. Посматрано на нивоу Републике проценат неписмених је скоро преполовљен⁸. Такође је дошло до видног смањења процента неписмених на подручју централне Србије, са 7,2% на 3,83%, док је број неписмених у Војводини најмањи (2,41%). Дакле, сваки 25. становник централне Србије је неписмен, док је то сваки 42. становник Војводине.

Уочљиве су регионалне разлике по броју неписмених – становништву централне Србије било је потребно једанаест година да достигне Војводину по броју неписмених, с тим што је у Војводини и даље настављен процес опадања броја неписмених, тако да и даље представља подручје које се одликује ниским учешћем неписмених у укупној популацији.

Социолошки прилаз и разматрање неписмености захтева дубљу анализу разлога и чинилаца који доприносе променама броја неписмених. Ове промене су део социокултурног преображаја који се одвија током времена, али и под утицајем компоненти кретања становништва и токова школовања и образовања. Наиме, познато је да се процес смањења неписмености одвија

⁷ Проценту у загради представљају процену за подручја која нису обухваћена пописом (делови Косова и Метохије). Подаци су преузети из Ивковић 2003:265.

⁸ У претходној пописној години (1991) разматрани су подаци који су се односили и на становништво на територији Косова и Метохије, које карактерише веће учешће неписмених у односу на остала подручја Републике, док у 2002. години није спроведен попис на овој територији.

интензивније у популацијама које имају млађе становништво, јер су млађе генерације потпуније обухваћене школовањем него што је то био случај у прошлости (код данашњих старијих генерација). Осим тога, у прошлости није био у довољној мери развијен систем образовања, тако да је школовање једном већем делу популације било недоступно. С друге стране, одрастање у патријархалним породицама и неразвијеним подручјима са доминантним утицајем традиционалних норми понашања је, нарочито женску децу и омладину, искључивало из образовног процеса. У том смислу, неписменост је по правилу већа код женског дела становништва, а разлике су утолико веће уколико је положај жене и женског детета у породици и друштву неповољнији.

Процес смањења неписмености јаче се одвија уколико је обухват школообавезне деце потпунији, а описмењавање одраслих присутније. Такође миграције могу имати приметног ефекта на смањење неписмености (неписмено становништво се ређе пресељава од писменог и образованог), тако да подручја из којих се становништво наглашено иселава имају успорен пад процента неписмених, јер претежно остаје старо становништво, које је у већем обиму неписмено.

Да би се потврдио утицај пола, старости и места становања на неписменост становништва Републике Србије, неопходна је анализа структуре неписмених према овим обележјима.

Табела 2. Неписмено становништво старо 10 и више година по полу и старости, 2002. г.

Подручје	Пол	Укупно		Неписмени - старост (% у укупном становништву)						
		Број станов.	% неп. у ук.	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60+	Непоз.
Република Србија	с	6 761 061	3,45	0,09	0,09	0,09	0,14	0,19	2,78	0,06
	м	3 267 118	1,08	0,09	0,09	0,08	0,10	0,09	0,60	0,02
	ж	3 493 943	5,66	0,09	0,09	0,11	0,18	0,28	4,82	0,09
Централна Србија	с	4 929 487	3,83	0,09	0,08	0,09	0,14	0,18	3,19	0,07
	м	2 385 133	1,11	0,09	0,08	0,07	0,09	0,10	0,66	0,03
	ж	2 544 354	6,38	0,09	0,08	0,10	0,18	0,26	5,56	0,11
Војводина	с	1 831 574	2,41	0,11	0,10	0,10	0,17	0,22	1,68	0,03
	м	881 985	1,00	0,11	0,10	0,09	0,13	0,11	0,43	0,02
	ж	949 589	3,72	0,11	0,10	0,11	0,20	0,32	2,84	0,04

Извор: (2003) *Школска спрема и писменост*, стр. 16-17.

Подаци потврђују полазне претпоставке о постојању регионалних разлика које се испољавају у виду веће присутности неписменог становништва на територији централне Србије. Разлике постају уочљивије када се направи диференцирана анализа неписмености која показује да је неписменост у уској вези са појединим обележјима становништва, нарочито са полом и старошћу.

Претпоставке о већој заступљености женског у неписменом становништву су потврђене, јер је проценат неписмених жена у укупном станов-

ништву Републике Србије, старом 10 и више година, 5,66% у односу на 1,08% неписмених мушкараца. Дакле, ради се о петоструко већој заступљености жена у неписменом становништву. Међутим, анализа старо-сне структуре неписмених показује да је неписменост мушког и женског становништва скоро искорењена, код млађих генерација (до 29 година) разлика међу половима је скоро занемарљива, да би се са старењем постепено повећавала и најзад, у последњој старосној групи (становништво старо 60 и више година) разлика постаје очигледна и добија статистички значајне вредности. Тако је у овој старосној групи чак осам пута веће присуство неписмених жена у односу на мушкарце.

Компарација података који се односе на неписменост становништва на подручју централне Србије и Војводине показује, с једне стране, једнаку дистрибуцију неписмених међу женским и мушким становништвом до 29 година на оба подручја, с тим што су добијене вредности за подручје Војводине нешто више (0,11 и 0,10%). С друге стране, у старијим старосним групама долази до уочљивих разлика међу половима и благог пораста процента неписмених, мада нешто интензивнијег на подручју Војводине.

У старосној групи – 60 и више година разлике међу подручјима по учешћу неписмених, као и међу половима, постају статистички значајне. У централној Србији је 3,19% неписмених у овој старосној групи, док је у Војводини било 1,68% неписмених, скоро двоструко мање. Неписмених мушкараца у централној Србији било је 0,66%, док је неписмених жена било чак 5,56%. Знатно повољнија слика неписмености у овој старосној групи, за подручје Војводине, показује да је било 0,43% неписмених мушкараца у односу на 2,84% неписмених жена. То значи, да су у централној Србији неписмене жене у овој старосној групи чиниле 87,15% свих неписмених жена, а у Војводини 76,34%.

Даља анализа писмености треба да покаже да ли постоји разлика по овом обележју између становника градских и осталих насеља, односно да ли је теза о већем присуству неписмених на сеоском подручју оправдана. С обзиром на присутне демографске тенденције у Републици Србији, које се испољавају у виду миграторних кретања на релацији село – град и селективност миграната (млади, образовани људи) с једне стране и демографско старење становништва у сеоским срединама, с друге стране, које је, по резултатима претходне анализе, у већем обиму неписмено, могу се, с разлогом, очекивати значајне разлике између градских и сеоских насеља.⁹

Табела 3. Неписмено становништво старо 10 и више година по полу и месту становања, попис 2002. године

⁹ У попису 1981. године насеља су подељена на *градска* и *остала*, тако да се ова подела насеља задржала и у попису 1991. и 2002. године. Статистика је до 1971. године разврставала насеља у три категорије: *градска*, *мешовита* и *сеоска*.

Подручје	П о л	Насеља					
		Градска			Остала		
		Свега станов.	Број неписмених	Учешће непис. у укупном %	Свега станов.	Број неписмених	Учешће непис. у укупном %
Република Србија	с	3 814 331	59 076	1,55	2 946 730	173 849	5,90
	м	1 808 595	9 096	0,50	1 458 523	26 175	1,79
	ж	2 005 736	49 980	2,49	1 488 207	14 767	9,92
Централна Србија	с	2 773 330	43 159	1,56	2 156 157	145 676	6,76
	м	1 315 013	6 312	0,48	1 070 120	20 172	1,89
	ж	1 458 317	3 647	2,53	1 086 037	125 504	11,56
Војводина	с	1 041 001	15 917	1,53	790 573	28 173	3,56
	м	493 582	2 784	0,56	388 403	6 003	1,55
	ж	547 419	13 133	2,40	402 170	22 170	5,51

Извор: (2003) *Школска спрема и писменост*, стр. 16-17.

Од 232 925 неписмених становника Републике Србије 25,36% живи у градским и 74,64% у осталим насељима (сеоским и мешовитим). Дакле, само четвртина неписмених су становници града, док три четвртине неписмених станује у осталим насељима. Такође су значајне разлике у неписмености између мушког/женског становништва ових насеља. Наиме, четири пута је чешћа неписменост жена које живе у “осталим” у односу на оне које живе у градским насељима, док је код мушкараца разлика нешто мања – 3,5 пута.

Разлике у учешћу неписмених нису значајне када је у питању неписменост на нивоу градских насеља на подручју централне Србије и Војводине, али су зато уочљивије када су у питању остала насеља. Скоро двоструко је више неписмених у овим насељима на подручју централне Србије, захваљујући, пре свега, неписменим женама, које чине 86,15% неписмених осталих насеља, док у Војводини оне чине 78,69% неписмених.

Неписменост је и даље један од кључних “образовних” проблема Републике Србије, јер 3,45% неписменог становништва, при чему 73,06% овог становништва живи у централној Србији, јесу показатељи који потврђују да је још увек далеко постављени циљ – искорењивање неписмености и подизање образовног нивоа читавог становништва. Иако је дошло до смањења процентуалног учешћа неписмених у односу на претходни попис, њихов број није занемарљив, напротив. Писменост јесте основни предуслов за даље школовање и образовање, а уколико је један део становника био оне-могућен да се описмени у детињству и младости, касније се све теже укључује у образовни процес. Јер, с обзиром на обухват младих основном школом (који је потпун, мада има осипања током школовања) и на податке који су показали да је скоро занемарљив проценат неписмених међу младима, а с друге стране, на велико учешће старог становништва, које је у већем обиму неписмено, могуће решење овога проблема би могло да иде у правцу – опи-смењавања одраслих који претежно живе у сеоским насељима. Ово би знатно допринело

остварењу основног предуслова за подизање образовног нивоа, као и стварању боље образовне слике Републике Србије.

III

Дистрибуција становништва према школској спреми исказује се бројем појединих категорија школованости и њиховим процентуалним учешћем у укупном становништву. Као и у претходном попису, у попису 2002. године, подаци о школској спреми односе се на највишу завршену школу лица која имају навршених 15 и више година, односно врсту школе чијим су завршавањем лица стекла највиши степен образовања.

Која су основна обележја писменог становништва? Који је степен школске спреме најзаступљенији међу становницима Србије? Да ли постоје регионалне разлике и да ли је данашња структура становништва према школској спреми у складу са тенденцијама развоја образовања?

Табела 4. Становништво старо 15 и више година по школској спреми по подручјима, попис 2002. године (структура у %)

Степен школске спреме	Република Србија	Централна Србија	Војводина
Без школске спреме	5,66	6,12	4,41
1-3 разреда ОШ	1,99	1,98	2,03
4-7 разреда ОШ	14,19	14,12	14,37
Основна школа	23,88	23,50	24,89
Стр. школе у двог. и трогодишњем трајању	12,45	10,90	16,62
Гимназија	4,62	4,74	4,31
Средње стручне школе	22,28	22,39	21,97
Средње усм. образовање	1,15	1,32	0,70
Школе за специјал.	0,57	0,66	0,33
Виша школска спрема	4,51	4,59	4,30
Висока школска спрема	6,52	7,01	5,18
Непознато	2,18	2,66	0,89

Извор: (2003) *Школска спрема и писменост*, стр. 14-15.

Подаци из Табеле 4. показују да 1/4 становништва Србије старог 15 и више година има завршену *основну школу*, тако да је овај степен школске спреме и најзаступљенији у укупном становништву Србије. Ако се томе дода и 1/6 становништва које има незавршену основну школу (1-3 разреда и 4-7 разреда основне школе) образовна слика (структура) Србије показује своју тамнију страну. Поред тога, учешће становништва без школске спреме са 5,66% такође пружа основне елементе за потпуније сагледавање “образовног проблема”. Наиме, 40,06% становништва Србије припада “образовној групи” која има незавршену или завршену основну школу.

Друго место, по учесталости, припада средњим школама: 22,28% становништва Србије је завршило неку од средњих стручних школа, стручне школе у двогодишњем и трогодишњем трајању су присутне у становништву

са 12,45%, гимназије са 4,62% и средње усмерено образовање са 1,15%. Дакле, средњи ниво образовања заступљен је са 40,05% у становништву Србије.

Виша школска спрема заступљена је са 4,51%, а висока са 6,52%, тако да становништво са дипломом више или високе школе (факултета) чини 11,03% становника Србије.

Разлике по подручјима испољавају се у виду већег учешћа становништва без школске спреме у централној Србији у односу на Војводину (6,12: 4,41%) и већег учешћа становништва са средњим (осим стручних школа у двогодишњем и трогодишњем трајању), вишим и високим степеном стручне спреме. У Војводини је запажена већа заступљеност становника са незавршеним и завршеним основном школом, посебно оних са завршеним стручним школама у двогодишњем и трогодишњем трајању – 16,62% у односу на 10,92% у централној Србији.

Образовни ниво становништва јесте показатељ достигнутог нивоа образовања код генерација које се не налазе у образовном, већ у радном процесу, од 25-64. година. Образовни ниво зависи од традиције образовног система, од развијености земље и ранијег учешћа становништва у образовању. Највиши образовни ниво становништва имају најразвијеније земље (Канада, САД, Немачка, В. Британија) у којима је више од две трећине становништва, узраста 25-64. године, са средњим и високошколским образовањем. Мање развијене земље имају претежан број становника са основним образовањем (нав. према Ивановић 1996:90).

Упоредна анализа података о образовној структури становништва Србије и неколико развијених земаља показале да је образовни ниво Србије знатно испод нивоа образовања ових земаља, упркос потпуном и масовном обухвату генерација основном и средњом школом и развоју образовања.

Табела 5. Становништво од 25-64. године према школској спреми 1991. (%)

Земља	Школска спрема		
	Основна школа	Средња школа	Виша и висока школа
Канада	24	36	40
САД	17	47	36
Аустралија	44	25	31
Немачка	18	60	22
Француска	49	35	15
Италија	72	22	6
Шпанија	78	12	10
В. Британија	35	49	16
Србија	53,7	34,4	11,9

Извор: Ивановић, С. (1996) *Савремено друштво и образовање*, стр. 91.

Србија по образовним обележјима становништва (школска спрема) и достигнутом нивоу образовања припада групи мање развијених земаља код којих преовладавају становници са основном школом. За разлику од развијених земаља са високим нивоом образовања, у Србији становници са средњом, вишом и високом школом чине 46,3% (1991. године), а 2002. – 52,1% становништва, што је знатно испод нивоа развијености (2/3 или 66,66%). Међутим, за једанаест година, дошло је до извесног “побољшања” захваљујући, пре свега средњем образовању којим је обухваћен све већи број младих одговарајуће старосне групе. С друге стране, дошло је до застоја у порасту процентуалног удела становника са високошколском дипломам¹⁰, који је 1991. године био чак троструко мањи од учешћа становника са вишом и високом стручном спремом неких развијених земаља.

1.

Утицај полних разлика на структуру становништва према писмености потврђен је многим истраживањима, тако да се може очекивати да и у *дистрибуцији становништва према школској спреми постоји значајне разлике између процентуалног учешћа мушкараца/жена*. Каква је заступљеност мушкараца/жена по појединим степенима школске спреме по резултатима пописа 2002. године показаће подаци из следеће табеле.

¹⁰ Треба бити обазрив приликом тумачења процената, јер се подаци за 2002. годину односе на становништво изнад 15 година старости.

Табела 6. Становништво старо 15 и више година према полу и школској спреми по подручјима, попис 2002. г. (структура у %)

Степен школске спреме	Република Србија		Централна Србија		Војводина	
	Свега	% жена	Свега	% жена	Свега	% жена
Без школске спреме	357 552	78,47	282 175	79,65	75 377	74,03
1-3 разреда ОШ	126 127	70,25	91 401	70,45	34 726	69,75
4-7 разреда ОШ	896 847	58,30	651 184	56,61	245 663	62,77
Основна школа	1 509 462	53,71	1 083 898	53,33	425 564	54,69
Стручне шк. у двог. и трог. трај.	787 028	29,79	502 797	30,17	284 231	29,12
Гимназија	292 204	63,30	218 484	62,19	73 720	66,56
Средње стр. шк.	1 408 272	51,97	1 032 654	51,59	375 618	53,03
Средње усм. обр.	72 919	48,65	60 921	48,21	11 998	50,93
Школе за спец.	35 925	22,01	30 310	21,30	5 615	25,84
Виша шк. спр.	285 056	47,31	211 571	46,31	73 485	50,19
Висока шк. спр.	411 944	45,84	323 348	45,62	88 596	46,66
Непознато	137 895	42,36	122 710	42,37	15 185	42,31
Укупно стан.	6 321 231	51,88	4 611 453	51,81	1 709 778	52,06

Извор: (2003) *Школска спрема и писменост*, стр. 14-15.

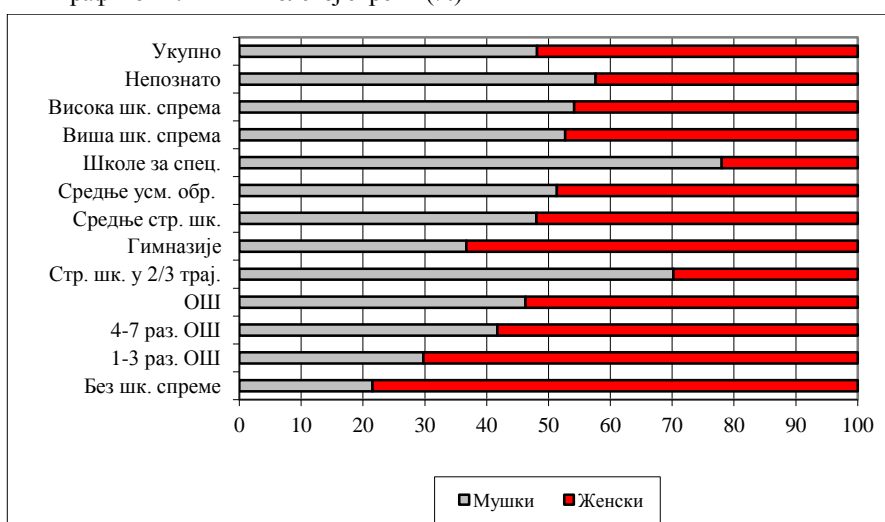
Да постоје разлике у дистрибуцији мушког/женског становништва по поједним степенима школске спреме потврђују подаци из Табеле 6. Разлике су нарочито изражене код становништва без школске спреме, а испољавају се у виду четвороструко већег присуства жена међу становништвом које није похађало школу. Такође је женско бројније међу становништвом које има 1-3 разреда основне школе, тако да више од 2/3 овог становништва чини женски део популације. Разлике међу половима се постепено смањују, већ код становништва које има 4-7 разреда основне школе (м = 41,70%, ж = 58,3%), а постају још мање код становништва које је завршило основну школу (м = 46,29%, ж = 53,71%).

Уочена појава да је *женско становништво заступљеније међу становништвом без школске спреме или са нижим степенима школске спреме*, може се објаснити с једне стране већом присутношћу женског становништва међу старим становништвом¹¹ (60 и више година) које је у већем обиму у односу на млађе неписмено, без школске спреме или је завршило неколико разреда основне школе. С друге стране, уколико се сагледа историјска, друш-

¹¹ Није могуће дати структуру становништва према старости и школској спреми (попис 2002), јер подаци из пописа нису обрађени у потпуности. Међутим, везе између старосне и образовне структуре потврђене су у многим истраживањима, јер су утврђене разлике у нивоу школованости појединих генерација.

твена и породична клима у којој је одрасла и требала да се образује ова генерација (“послератна генерација”) која је услед сиромаштва и патријархалних норми понашања (које су полно одређене) остала изван образовног процеса, може се објаснити велика присутност жена међу овим становништвом. Наиме, женско дете је везивано за кућу, а његово школовање и образовање је замењивано кућним и пољопривредним пословима. Резултат таквог диференцираног односа према деци различитих полова је садашња структура становништва према полу и школској спреми.

Графикон 1. Становништво Републике Србије према полу и школској спреми (%)



Да је пол значајна детерминанта за избор и завршетак средње школе потврђују подаци (Табела 6. и Графикон 1), тако да се *завршетак неке од стручних школа у двогодишњем и трогодишњем трајању може већим делом везивати за мушки пол (70,21%), а гимназија за женски (63,3%).*

За средње стручне школе и средње усмерено образовање карактеристична је уједначена расподела становништва у односу на варијаблу пол, док су школе за специјализацију доминантно везане за мушки пол.

Даља анализа структуре становништва према школској спреми и полу показује да са порастом нивоа образовања расте и процентуално учешће мушког становништва у односу на женско (виша школска спрема 52,69% и висока школска спрема 54,18% мушког становништва). Дакле, док женско становништво већим делом заузима ниже позиције на Графикону 1, дотле је мушко становништво доминантније на његовим вишим позицијама.

Компарација структура становништва према школској спреми и полу за подручје централне Србије и Војводине показује да је женско становниш-

тво без школске спреме, 1-3 разреда основне школе и становништво са средњим стручним школама у двогодишњем и трогодишњем трајању мање процентуално заступљено на подручју Војводине у односу на подручје Централне Србије. За разлику од нижих степена школованости виши су у већем проценту заступљени међу женским становништвом Војводине, мада разлике нису статистички значајне.

Уочене особености структуре становништва Србије према школској спреми и полу показују извесне правилности: *становништво без школске спреме је највећим делом женског пола, као и становништво са нижом школском спремом, на средњем ступњу школованости долази до успостављања извесне равнотеже између полова, изузев стручних школа у двогодишњем и трогодишњем трајању (мушки пол) и гимназија (женски пол), да би виша и висока школска спрема у већем обиму била образовно обележје мушког дела популације.*

2.

После утврђеног значаја варијабле *пол* на дистрибуцију становништва с обзиром на степен школске спреме и назначеног утицаја варијабле *старост*, треба указати на значај *места становања* (град и остала насеља) за *распоред* (градског и осталог – мешовитог, сеоског) *становништва по појединим нивоима образовања*, као и на његов повратан утицај: како образовање може да делује као “одбијајући фактор” за напуштање сеоске средине, а “привлачни фактор”¹² за долазак једног дела сеоског становништва у град.

Повезаност места становања и образовања може се сагледати преко (не)могућности школовања у мањим местима, тако да је правац кретања младог становништва познат: даље школовање претпоставља одлазак из родног краја, који се са стицањем диплома најчешће завршава запошљавањем и трајним насељавањем у граду. Из тих разлога, не може се очекивати “значајније” присуство становништва са вишом и високом школском спремом међу становништвом сеоских и мешовитих насеља. Становништво са оваквим образовним карактеристикама ће већим делом бити концентрисано у градским насељима. Да ли је заиста тако?

Табела 7. Становништво старо 15 и више година по шк. спреми и месту становања, попис 2002. године (структура у %)

	Република Србија	Централна Србија	Војводина

¹² *Donald Bogue* наводи две велике групе фактора који утичу на просторно кретање становништва: привлачне (*pull factors*) и одбијајуће (*push factors*). Неки од привлачних јесу – могућности жељене специјализације или обуке, могућности факултетског образовања; погодности околине и животних услова: клима, становање, школе и други социјални капацитети (нав. према Ђурђев 1998: 75-8).

Школска спрема и писменост становништва Србије

Степен школске спреме	Н а с е љ а					
	Укупно (гр. и остала)	Градска (%)	Укупно	Градска (%)	Укупно	Градска (%)
Без шк. спреме	357 552	31,73	282 175	29,37	75 377	40,62
1-3 разр. ОШ	126 127	26,17	91 401	21,75	34 726	37,81
4-7 разреда ОШ	896 847	28,05	651 184	24,06	245 663	38,65
Основна школа	1 509 462	48,59	1 083 898	47,87	425 564	50,45
Стр. шк. у двог. и трог. тр.	787 028	59,02	502 797	58,03	284 231	60,76
Гимназија	292 204	82,67	218 484	84,63	73 720	76,87
Средње стр. шк.	1 408 272	69,43	1 032 654	71,21	375 618	64,52
Ср. усмер. обр.	72 919	62,26	60 921	62,11	11 998	63,07
Шк. за спец.	35 925	71,14	30 310	72,30	5 615	64,88
Виша шк. спр.	285 056	79,61	211 571	81,32	73 485	74,69
Висока шк. спр.	411 944	89,90	323 348	91,38	88 596	84,48
Непознато	137 895	60,35	122 710	61,13	15 185	53,99
Укупно стан.	6 321 231	56,42	4 611 453	56,22	1 709 778	56,98

Извор: (2003) *Школска спрема и писменост*, стр. 14-15.

Укрштањем података који се односе на структуру становништва према школској спреми и месту боравка добија се карактеристична расподела становништва градских и осталих насеља, која даје довољно елемената за уочавање извесних правилности.

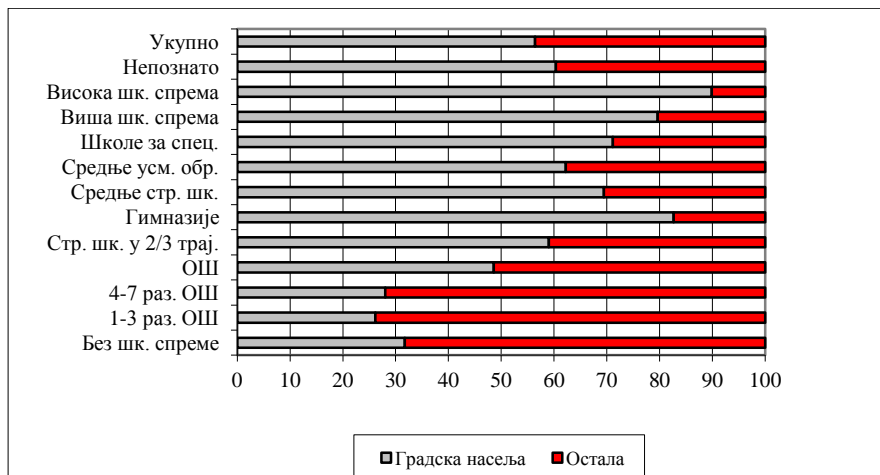
Уколико се, најпре, анализира становништво без школске спреме, уочава се да је оно доминантно заступљено међу становништвом тзв. *осталих насеља*. Наиме, 68,25% становништва које је без школске спреме станује у мешовитим или сеоским насељима. Такође су и нижи нивои образовања карактеристично обележје становништва ових насеља, чак 73,83% становништва које је завршило 1-3 разреда основне школе станује у овим насељима, а 71,95% становништва које има 4-7 разреда основне школе.

Становништво са основном школом је скоро подједнако заступљено у градским и осталим насељима, док се код стручних школа у двогодишњем или трогодишњем трајњу јавља блага предност градских насеља.

Предност становништва градских насеља постаје значајна (82,67%) када је у питању гимназијско образовање, јер становништво *осталих насеља* скоро пет пута мање од градског има гимназијско образовање. Предност градских насеља се наставља и код средњих стручних школа (69,43%), средњег усмереног образовања (62,26%) и школа за специјализацију (71,14%).

Виша и висока школска спрема је највећим делом образовно обележје градског становништва, јер 79,61% становништва које има вишу школску спрему и 89,90% становништва које је завршило неки од факултета станује у граду. Дакле, сваки десети академац становник је мешовитог или сеоског насеља.

Графикон 2. Становништво Републике Србије према месту становања и школској спреми (%)



Графикон 2. у великој мери има изглед претходног (распоред мушког/женског становништва према школској спреми), јер показује сличну дистрибуцију становништва према школској спреми: нижи нивои образовања су обележје становништва сеоских и мешовитих (осталих) насеља, док се са порастом нивоа образовања проценат овог становништва смањује а повећава процентуално учешће градског становништва (да не постоји велика диспропорција у процентуалном учешћу градског/осталог становништва које је завршило гимназију Графикон би имао скоро дијагоналну поделу).

Разлике постоје међу подручјима, тако да је у Војводини приметно веће процентуално учешће становништва без школске спреме и са незавршеном основном школом у градским насељима у односу на подручје централне Србије. Становништво са завршеним школама за специјализацију, вишом и високом школском спремом је код градског становништва централне Србије заступљено у већем проценту.

Регионална економска, демографска и културна обележја, дакле, врше знатан утицај на образовну слику (структуру) становништва. “Значајне разлике постоје између развијених и неразвијених средина, између урбаних центара и сеоских насеља, што утиче на развој образовања. Ако се томе додају и велика механичка кретања становништва, посебно младих, са села у градове, што је довело до депопулације читавих региона у пограничном подручју, планинских области и сеоских насеља, онда се лако може закључити колико су демографски процеси неповољни како за развој друштва, тако и за организовање и развој образовања” (Ивановић 1996:27-8). У том смислу, данашња дистрибуција становништва по школској спреми резултат је дејства економских, демографских, урбанистичких и културних чинилаца, чији се знатан и диференциран утицај на школовање и образовање сеоског и градског стано-

вништва управо одражава на будући изглед структуре становништва према школској спреми (сеоског/градског).

IV

Ради потпунијег сагледавања достигнутог нивоа образовања становништва 2002. године неопходана је компарација структуре становништва по школској спреми са претходним пописним периодима. *Упоредна анализа структуре становништва Србије по школској спреми из 1991.¹³ и 2002. године* показује које су се промене догодиле у појединим образовним категоријама и да ли се може говорити о побољшању структуре по школској спреми у Републици Србији.¹⁴

¹³ Подаци из 1991. године односе се на СРЈ, тако да ће у овом раду бити посебно екстраховани и анализирани подаци који се односе на Републику Србију (централну Србију, Војводину и Косово и Метохију). Подаци из пописа 2002. године односе се на Републику Србију и на подручја – централну Србију и Војводину.

¹⁴ Упоредивост са подацима из пописа 1991. године је могућа, али треба имати у виду прецизније приказивање података о средњем образовању у попису 2002 године. Средње образовање чине: стручне школе у двогодишњем и трогодишњем трајању, гимназија, средње стручне школе (четворогодишње и петогодишње), средње усмерено образовање и школе за специјализацију после средњег образовања.

Табела 8. Становништво старо 15 и више година по школској спреми по подручјима, попис 1991. и 2002. године (структура у %)

Степен школске спреме		Република Србија		Централна Србија		Војводина	
		1991.*	2002.	1991.	2002.	1991.	2002.
1.	Без шк. спреме	9,56	5,66	10,25	6,12	6,88	4,41
2.	1-3 разреда ОШ	2,97	1,99	2,77	1,98	3,62	2,03
3.	4-7 разреда ОШ	20,90	14,19	20,58	14,12	22,96	14,37
4.	Основна школа	24,60	23,88	24,21	23,50	25,28	24,89
5.	Стр. шк. у двог. и трог. трајању**	7,96	12,45	7,75	10,90	9,23	16,62
		1,19		1,22		1,18	
6.	Гимназија	2,62	4,62	2,75	4,74	2,27	4,31
7.	Средње стр. шк.	10,35	22,28	10,67	22,39	9,32	21,97
8.	Средње усм. обр.	9,87	1,15	9,40	1,32	10,99	0,70
9.	Школе за спец.	/	0,57	/	0,66	/	0,33
10.	Виша шк. спр.	3,81	4,51	3,95	4,59	3,47	4,30
11.	Висока шк. спр.	5,06	6,52	5,54	7,01	3,93	5,18
12.	Непознато	0,89	2,18	0,85	2,66	0,80	0,89

Извор: (2003) *Школска спрема и писменост*, стр. 14-15.

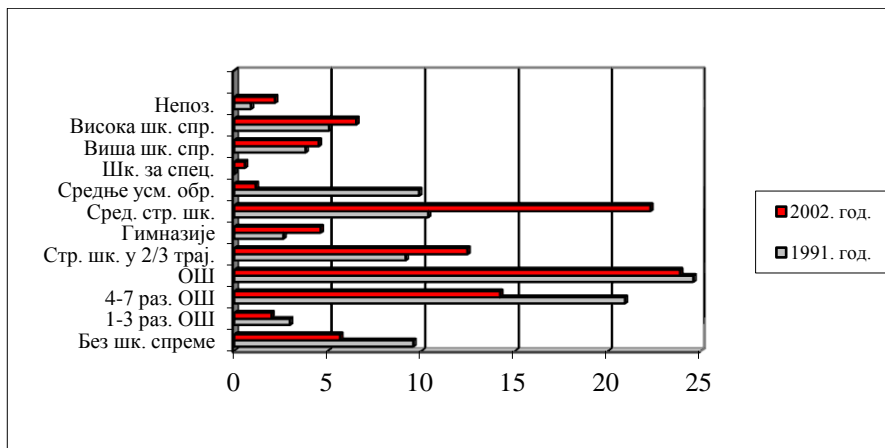
*Подаци за 1991. годину преузети из Иванов 1995:376.

**За 1991. годину: 5а) школа за КВ раднике и остали стручни кадар и 5б) школа за ВКВ раднике.

Једанаестогодишњи период (1991-2002. година) обележен је променама образовних карактеристика становништва Србије које показују да је дошло до извесног напретка и побољшања структуре становништва по школској спреми. Побољшање се огледа у знатном смањењу процента становништва без школске спреме (процент овог становништва у укупном је скоро преполовљен), смањења становништва са 1-3 разреда основне школе (са 2,97% на 1,99%) и становништва са 4-7 разреда основне школе (са 20,90% на 14,19%).

Док се проценат становништва са нижом школском спремом од основне значајно смањено, проценат становништва са основном школом задржао се на "високој" (Графикон 3), првој, позицији у односу на све остале образовне категорије (24,60% и 23,88%). Средње образовање је у једанаестогодишњем периоду доживело знатну експанзију судећи по процентуалном учешћу становништва које је завршило неку од средњих школа. Наиме, проценат становништва које је завршило неку од стручних школа у двогодишњем и трогодишњем трајању повећао се са 9,15% на 12,45%, а са гимназијским образовањем са 2,62% на 4,62%, док је до највећег повећања дошло код средњих стручних школа (процент становништва са овом школском спремом се више него двоструко повећао – са 10,35% на 22,28%).

Графикон 3. Становништво Србије старо 15 и више година по школској спреми 1991. и 2002. године



У пописној 2002. години забележено је извесно повећање процентуалног удела становништва са вишом школском спремом у укупном становништву, јер је у 1991. години сваки 26. становник имао вишу школску спрему, а у 2002. години сваки 22. становник. Високу школску спрему имао је сваки 20. становник у 1991. години, док је у 2002. години то било образовно обележје сваког 15. становника Србије.

Разлике по подручјима нису изражене у великој мери, а промене у 2002. години усклађене су са претходним распоредом становништва по образовним категоријама. Једанаестогодишњи период одликује се смањењем процентуалног удела становништва без школске спреме на оба подручја, променама процентуалног удела становништва са стручним школама у двогодишњем/трогодишњем трајању и са вишом и високом школском спремом.

Веће присуство становништва без школске спреме на подручју централне Србије у 1991. години (10,25%) у односу на Војводину (6,88%), наставља се и у 2002. години, али у знатно мањим размерама (6,12%: 4,41%). Смањење овог становништва одвијало се интензивније у централној Србији (за 4,13% у односу на 2,47% у Војводини), тако да је претходна разлика по подручјима делимично ублажена. С обзиром да становништво без школске спреме припада старијим старосним групама (60 и више година), и на данашњи потпуни обухват младих основном школом, може се очекивати даље смањење ове “образовне категорије” становништва.

У 1991. години становништво са средњом школом у двогодишњем и трогодишњем трајању чинило је 8,97% укупног становништва централне Србије, а у 2002. години је дошло до незнатног повећања (10,90%) – док је у Војводини проценат овог становништва са 10,41% порастао на 16,62%.

Неуједначеност промена током једанаест година уочљива је код становништва са вишом и високом школском спремом на оба подручја, с тим што је знатније повећање процентуалног удела становништва са вишом школом на подручју Војводине (за 0,83%). Повећање процентуалног удела становништва са високом школском спремом у укупном (период 1991-2002. година) израженије је на подручју централне Србије (за 1,47%).

Дакле, без обзира на још увек велики процентуални удео становништва са основном и незавршеном основном школом (4-7 разреда), у Србији је дошло до знатног побољшања структуре становништва према школској спреми, захваљујући, најпре, смањењу процентуалног удела становништва без школске спреме и са 4-7 разреда основне школе и повећању удела становништва које је завршило средње стручне школе, стручне школе у двогодишњем или трогодишњем трајању, гимназије и високе школе (факултете). Стога се оправдано може очекивати даљи пораст удела становништва са средњом, вишом и високом школом у укупном становништву и повољнија структура становништва према школској спреми, што јесте одраз позитивних тенденција у развоју образовања у Србији.

V

Анализа структуре становништва Србије према школској спреми и писмености, по попису 2002. године, помогла је давању одговора на постављена питања о његовим образовним карактеристикама, какве су писменост, дистрибуција према школској спреми у односу на пол и место становања и, најзад, о карактеру образовних тенденција у развоју образовања у Србији.

Неписменост је и даље један од великих "образовних" проблема у Србији. Тако 3,45% неписменог становништва (73,06% овог становништва живи у централној Србији) показује да неписменост још увек није искорењена, иако је дошло до значајног смањења процентуалног учешћа неписмених у односу на претходни попис (6,66%). Процентуално учешће неписмених жена у укупном становништву Србије, старом 10 и више година је 5,66% у односу на 1,08% неписмених мушкараца. Међутим, неписменост мушког/женског становништва је у уској вези са варијаблом – старост, јер нема разлика у неписмености младог мушког/женског становништва, док у старијим старосним групама (нарочито код становништва изнад 60 година) утицај варијабле пол постаје статистички значајан (чак осам пута веће присуство неписмених жена у односу на неписмене мушкарце). Осим тога, разлике по подручјима постају уочљивије: неписмене жене из ове старосне групе чине 87,15% свих неписмених жена у централној Србији, а 76,34% неписмених жена у Војводини.

Резултати истраживања структуре становништва Србије према школској спреми и писмености показали су да је *већа заступљеност неписмених*

међу становницима “осталих насеља” (сеоских и мешовитих). Наиме, 25,36% неписмених живи у градским а 74,64% у осталим насељима. Осим тога, значајне су разлике у неписмености између мушких/женских становника ових насеља – четири пута је чешћа неписменост жена које живе у “осталим насељима”.

Завршена основна школа је најучесталији степен школске спреме међу становништвом Србије (23,88% или 1/4 становништва старог 15 и више година), као и претходне пописне године (1991), када је процентуални удео овог становништва био 24,60%. Становништво које је завршило неку од средње стручних школа чини 22,28%, што је двоструко повећање у односу на 1991. годину – 10,35%. Број становника са 4-7 разреда основне школе се у једанаестогодишњем периоду значајно смањило: са 20,90% на 14,19% становништва Србије. Стручне школе у двогодишњем и трогодишњем трајању завршило је 12,45%, а високе школе (факултете) 6,52% становништва Србије старог 15 и више година (1991. године – 5,06%).

Постоје разлике у дистрибуцији мушког/женског становништва по појединим степенима школске спреме. Женско становништво је у већем обиму присутније међу становништвом без школске спреме или са нижим степенима школске спреме, док је мушко становништво са завршеним стручним школама у двогодишњем и трогодишњем трајању присутно са 70,21%. Уједначена расподела мушког и женског становништва карактеристичана је за средње стручне школе и средње усмерено образовање, док са порастом нивоа образовања долази до пораста процентуалног учешћа мушког становништва. Дакле, док је женско становништво доминантније присутно међу становништвом без школе или са нижим степенима школске спреме, дотле је мушко становништво присутније на вишим нивоима образовања.

Становништво без школске спреме је доминантно заступљено међу становништвом осталих насеља (68,25%), као и становништво са 1-3 разреда (73,83%) и са 4-7 разреда основне школе (71,95%). Значајна предност градских насеља наступа са гимназијским образовањем (82,67%), а такође се задржава и код средње стручних школа, средњег усмереног образовања и школа за специјализацију (71,14%). Виша (79,61%) и висока школска спрема (89,90%) је већим делом образовно обележје становништва градских насеља. Дакле, нижи нивои образовања јесу обележја становништва осталих насеља (сеоских и мешовитих) док се са порастом нивоа образовања повећава и процентуално учешће становништва градских насеља.

Компарација структура становништва Србије у једанаестогодишњем периоду (1991-2002. година) даје довољно елемената за уочавање извесних позитивних “образовних” промена које су резултат смањења процентуалног удела становништва без школске спреме и са незавршеном основном школом, а двоструког повећања процентуалног удела становништва које је завршило неку од средње стручних школа. Позитивне тенденције у структури становништва Србије према школској спреми и писмености огледају се и у повећа-

њу процентуалног удела становништва са вишом и високом школском спремом. Осим тога, може се очекивати да ће разлике у дистрибуцији мушког/женског становништва и становништва градских и осталих насеља по појединим нивоима образовања постепено нестајати, јер је обухват школовањем, данас, све мање полно и просторно детерминисан, што јесте потврда позитивних образовних тенденција у Републици Србији.

Литература

39. Благојевић, М. (1995) “Демографска слика Србије 90-тих: дихотомија и стагнација”, *Друштвене промене и свакодневни живот: Србија почетком деведесетих*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
40. Ђурђевић, Б. (1998) *Географија становништва*. Нови Сад: Универзитет у Новом Саду – ПМФ.
41. Иванов, Ј. (1995) “Образовна структура становништва Југославије (према резултатима пописа 1991)”. Београд: *Социологија*, бр. 3
42. Ивановић, С. (1996) *Савремено друштво и образовање*. Београд: Министарство просвете Републике Србије.
43. Ивановић, С. (1998) *Токови школовања*. Београд: Министарство просвете Републике Србије.
44. Ивковић, М. (1990) *Образовање и промене* (Огледи и истраживања). Београд: Стручна књига.
45. Ивковић, М. (1999) *Образовање у друштвеном контексту*. Ниш: Студентски културни центар.
46. Ивковић, М. (2003) *Социологија образовања 1*. Ниш – Књажевац: Филозофски факултет – ДИП Нота.
47. Коковић, Д. (1992) *Социологија образовања*. Нови Сад: Дневник и Филозофски факултет.
48. Ненадић, М. (1997) *Нови дух образовања*. Београд: Просвета.
49. Николић, М. (1984) Главне тенденције развоја образовања у свијету. Загреб: Школска књига.
50. Поповић, М. и други (1977) *Друштвени слојеви и друштвена свест*. Београд: Центар за социолошка истраживања, ИДН.
51. Флере, С. (1976) *Образовање у друштву*. Ниш: Градина.
52. Хоџић, Алија (2000) “Социјална структура и мобилност сеоског становништва”, *Социологија села*. Загреб: Институт за друштвена истраживања, бр. ½.
53. Џуверовић, Б. (1991) “Друштвене неједнакости у образовању”, *Србија крајем осамдесетих*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
54. Шијаковић-Благојевић М. (1983) “Неке тенденције развоја образовног система у Југославији”, *Млада генерација, данас*. Београд: НИРО Младост.
55. (2003) *Школска спрема и писменост, Подаци по општинама*. Београд: Републички завод за статистику.

Suzana Marković-Krstić

School Training and Literacy of the Serbian Population (The census from 2002)

Summary

The paper presents the results of socio-demographic analysis of the Serbian population on the basis of its school training and literacy, according to the census conducted in 2002. The analysis of the distribution of the Serbian population on the basis of school training and literacy has shown, firstly, the participation of the literates and illiterates in the whole population, and secondly, the distribution of the Serbian population according to the level of its education, i.e. school training. It is specially important to recognize the different educational levels among some social groups in regard to certain socio-demographic variables, such as sex, age and the residential boundaries, although the influences of these variables are decreasing in comparison to the previous census results.

The regional differences in the degree of socio-economic development of the Republic of Serbia, the differences between the rural and urban areas, or those which are either concerned with the economic characteristics, or are connected to the different cultural influences, are the most important factors which influence the educational characteristics of its population. They account for the structure of the population on the basis of the literacy and school training in certain regions, as well as for the differences that exist among them. In the same vein, the educational characteristics of the population living in urban and other areas of the Republic of Serbia (the central part of it and Vojvodina) have been analysed and examined.

The obtained socio-demographic picture of the population according to its school training and literacy can serve as a good starting point for some further investigation and planning and directing of socio-political development of the Republic of Serbia.

Key words: the structure of society on the basis of its school training and literacy, census, education, socio-political development.

